

TÁRSADALOM & TÖRTÉNET

TAKÁCS JUDIT

Marie Jahoda, Paul F. Lazarsfeld,

Hans Zeisel:

Marienthal

Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól

Ford. Mesés Péter

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.

168 old., 980 Ft

William Foote Whyte:

Utcasarki társadalom

Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete

Ford. Vörös Miklós

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.

408 old., 1480 Ft

Michael Young, Peter Willmott:

Család és rokonság Kelet-Londonban

Ford. Kállai Tibor

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.

212 old., 1280 Ft

Paul Willis:

A skacok

Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra

Ford. Polyák Béla

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.

360 old., 1580 Ft

Társadalom & Történet. Az Új Mandátum

és a Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára 1., 2., 3., 4.

Korábban – magukat némi bizonytalansággal szociológusként meghatározó – barátaimmal gyakran fölvetődött kutatásainkról vagy egyetemi kurzusainkról szóló beszélgetéseink során a kérdés, hol kezdődik, hol végződik, mettől meddig tart a szociológia, vagyis mi tekinthető tulajdonképpen a szociológiai kutatás felségterületének. Előfordult, hogy óvtuk egymást „a” közgazdasági vagy „a” történeti szemlélet *túl*hangsúlyozásától, netán a *túl*-zott „antropologizálástól” vagy „pszichologizálástól” – attól függően, kinek milyen háttérben gyökerezett közel sem monolitikus szociológusi identitása (ha volt ilyenünk egyáltalán). Manapság, a határátlépések és -elhagyások legitimmé, esetenként kívánatosá

válásának időszakában, a szociológia bátrabb műveléséhez elegendő kiindulópontnak tűnik, ha elfogadjuk: amennyiben érvényes megállapításokat akarunk a társadalomról tenni, e megállapítások érvényességét elsősorban alkalmazott módszereink helyességével igazolható. Ily módon a kutató és a kutatók közötti kapcsolatok – ha tetszik, a kutatási terep *intimitásainak* – bemutatása alapvető igényként szerepel a mai társadalomkutatásban.

Az alábbiakban egy társadalomtudományi könyvsorozat első négy kötetével foglalkozom, amelyek legfőbb erőssége épp ezen *intimitások* bemutatása, vagy legalábbis az erre való törekvés. A szociológia identitásának további színezéséhez adalékkal szolgálhat, ha a Társadalom & Történet című sorozat hátterét is röviden szemügyre vesszük.

Az 1980-as évek elején a *Szociálpolitikai Értesítő* volt az önálló társadalomtudományi szakterületként Magyarországon is egyre inkább magára találó szociológiai és szociálpolitikai kutatáshoz háttértudást szolgáltató fontosabb művek és kutatási eredmények egyik fóruma. A *Szociálpolitikai Értesítő* nyújtotta keretek azonban egy idő után szűknek mutatkoztak az újabb kutatási eredmények és az elméleti hiánypótlás párhuzamos feladatához. A szociálpolitika elgondolásában is volt változás: a társadalmi viszonyok termékeként fölfogott szociálpolitika társadalomtudományos értelmezésében egyre hangsúlyosabbá vált a társadalomtörténeti kontextus vizsgálata. E *társadalomtörténeti fordulat* hozta magával a – kulturális és történeti antropológiai társadalomszemléletet tükröző – társadalomtörténeti ismeretanyag fölépítésének igényét és azt a felismerést, hogy bizonyos alapműveket és alapvető fontosságú iskolák eredményeit magyar nyelven is hozzáférhetővé kell tenni. Így került sor arra, hogy a Max Weber Alapítvány és az Új Mandátum Könyvkiadó a Szociálpolitikai Értesítő Könyvtárában útnak indítsa a Társadalom & Történet sorozatot – Horváth Ágota gondos szerkesztésében. Az első négy kötet terepmunkában gyűjtött – többségében kvalitatív – adatok földolgozására épül. Témájuk a tartós munkanélküliség; a csoportszerveződés és -lojalitás, a társadalmi integráció; a család- és rokonsági rendszerbeli változások; az oktatás és a társadalmi reprodukció összefüggései.

1 ■ Lásd Erős Ferenc: Marienthal, 1930–1980. Egy osztrák település múltja és jelene – a szociográfia tükrében. In: Uő.: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Bp., 1994. 40–41. old.

Az évtizedekkel ezelőtt megjelent és azóta „valahonnan, valamennyire mindenki által ismert” könyvek olvashatóvá tétele magyarul is a saját múlt, illetve jelen ihletőinek elismerésével a magyar szociológia és társadalomkutatás gyökérkeresésének és identitás-építésének folyamatába illeszkedik.

Itt az a praktikus szempont is megemlíthető, hogy Magyarországon még mindig nehéz hozzájutni egyes kutatási területek – köztük a társadalomtudományok – külföldi alapirodalmához. A hozzáférés a nemzetközi szakirodalomhoz egyelőre mindenkinek főként egyéni gondja, ezért csak reménykedni lehet, hogy – az eredeti könyvek egyedi megrendelésén vagy külföldi könyvtárakban való elolvasásán túl – egyre több, a nemzetközi tapasztalatok alapján fontosnak mutakozó mű válik Magyarországon is szélesebb körben elérhetővé. A *fontos könyvek* magyar megjelenésének gyakran több évtizedes késése a magyar kutatók ismétlődő tapasztalata, amit korábban a magyar tudományos könyvpiac sajátosan szűkös lehetőségeivel hoztunk összefüggésbe. Ma már jobban állunk ugyan, mint mondjuk tizenöt éve, de még van mit behoznunk. A *fontos könyvek* szempontjából továbbra is jogos igény, hogy a friss áttörések bemutatása mellett váljanak szélesebb körben ismertté a – már kanonizált vagy netán éppen tudománytörténeti *elhajlásként* jelentős – régebbi teljesítmények is. (Már csak azért is, hogy esetenként minél többen láthassuk, ki, mit és hogyan tört át.)

MARIENTHAL

A sorozat első kötete, Marie Jahoda, Paul F. Lazarsfeld és Hans Zeisel munkája, *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól* címmel jelent meg 1999-ben (Mesés Péter fordításában). Az eredetileg 1933-ban publikált mű csak majdnem harmincéves szünet – és az új amerikai megjelenés – után vált szélesebb körben ismertté. Erős Ferenc egy korábbi értékelését idézve, ez „a nagy gazdasági világválság tetőzésének idején végzett kutatás az első átfogó szociográfiai kutatás volt német nyelvterületen”. Célja az volt, hogy „egy komplex társadalmi szituációt (mint amilyen egy egész lakóközösséget érintő, hosszan tartó munkanélküliség) a személyiségre és az emberi kapcsolatokra kiható pszichológiai következményeivel együtt írjon le – a leírást pedig statisztikai és mérési eljárásokkal hitelesítse”.¹

A könyv első részét egy kis osztrák gyártelepülésről, Marienthalról, „a munkanélküli faluról” szóló tanulmány alkotja, mely a marienthali élet „átfogó leltárát” (28. old.) igéri és adja. A szerzők terminológiájában a leltárkészítés egy sajátos – „az ezektől számokat és a helyzet átélését” (27. old.) ötvöző – társadalomkutatási módszer része, melynek hagyományai a XIX. század közepéig nyúlnak vissza: „A megfigyelő szerény beilleszkedése a kutatási terepbe, az összes esemény kinosan pontos jegyzőkönyvezése, a lehető legpontosabb forrásanyag megkövetelése Le

Play óta örökérvényűen a szociográfia kelléktárába tartozik.” (144. old.)

A szerzők a munkanélküliséghez való viszonyt és a munkanélküliség hatásait vizsgálták az általuk összegyűjtött anyagok alapján. Vannak köztük élettörténetek, nyilvántartási lapok, az időtöltésre vonatkozó kérdőívek, „Mi szeretnék lenni?” és „Mit szeretnék karácsonyra?” témájú iskolai dolgozatok, a gyermekek karácsonyi ajándékaira, illetve a falu üzleteinek forgalmára vonatkozó jegyzőkönyvek és népszéki, valamint háztartás-statisztikai adatok is. Anyaggyűjtésük során igyekeztek a hasznos segítő szerepében föllépni, például ruhagyűjtő és -osztó akciókkal: „Következetesen tartottuk magunkat ahhoz, hogy egyetlen munkatársunk sem játszhatta Marienthalban a riporter vagy a megfigyelő szerepét, hanem valamilyen, a közösség számára is hasznos formában mindannyian természetesen beilleszkedtünk a község életébe.” (31. sk. old.) E mozzanat a résztvevő megfigyelés fontosságának fölismerésére utal. Ebben a tekintetben a tanulmány a társadalomantropológiai megközelítés egyik korai előfutárára.

A kutatás főbb eredményei tömören úgy foglalható össze, hogy a tartós munkanélküliség szétzilálta az emberek életét: életritmusukat a segélyre várakozás határozta meg, az étellel szemben támasztott igényeik egyre visszafogottabbá váltak, időtudatuk szétesett, és többségükön egyfajta lemondó rezignáció lett úrrá. A gazdasági válság – illetve a konkrét esetben a lenfonoda bezárása – következtében Marienthal alapállapota a „fásult egyformaság” lett, mely „egysíkú, mozgásszegény képben” (63. old.) tárult az odaérkező kutatók elé. Az egykor elegáns park elvadult, a színpör és a könyvtár alig vonzotta az embereket. Az egyesületek taglétszáma is visszaesett, kivéve, ha az egyesületi tagság egyértelműen érdekérvényesítési eszközként volt értelmezhető. A kerékpárosok egyesülete nem vesztett tagokat: „Mivel a vonatot már senki sem tudja megfizetni, a kerékpár a legfontosabb eszköz a környéken található esetleges munkalehetőségek eléréséhez.” (69. old.) Hasonlóan praktikus okokból nőtt meg jelentősen a saját óvodát fenntartó katolikus egylet és a szociáldemokrata temetkezési egylet taglétszáma is.

A kutatók a település családait a munkanélküliség túrésével kapcsolatos magatartásformájuk alapján három fő típusba sorolták. Legtöbbször a „rezignált” típusba tartoztak: tervek, remények és jövőkép nélkül éltek ugyan, de a lehetőségekhez képest szépen gondozták gyermekeiket, fenntartották háztartásuk színvonalát, és megőrizték viszonylag jó közérzetüket. Kevésbé jellemző típust alkottak a „töretlenek”, akiknek a „rezignáltakhoz” képest több energiájuk volt, nem adták föl a jövőre vonatkozó terveiket és reményeiket, így a munkakeresést sem. A legrosszabb állapotban a „megtörték” voltak. E típuson belül a kutatók megkülönböztették a reménytelen-ségbe süppedt „kétségbeesetteket” – akiknek még maradt erejük háztartásuk és gyermekeik rendben

tartására – és az elzülést megelőző szétesés jeleit mutató, „erőtlen, tétlen szemlélődéssel” jellemzett „apatikusokat”. A lakosság többségének közös jellemzőjévé a hosszú távú tervek hiánya vált. Akiknek ugyanis voltak ilyen terveik, azok már korábban kiutat kerestek, és elvándoroltak a faluból.

A munkanélküliség hatására a marienthaliak időélménye is megváltozott. Megfosztották őket az „idő felhasználásának morális és anyagi lehetőségeitől”, ami különösen a férfiakat érintette súlyosan, akiknek legfőbb időtöltésük az „idő értelmes kihasználásának abszolút hiányával” (96. old.) jellemezhető semmittevés lett. A nők napjait ugyanis kitöltötte a munka: a háztartás és a gyermekek gondozása. A szerzők szerint „a marienthaliak az időélmény primitívebb, differenciáltabb formájához tértek vissza: nem az új viszonyokat igazítják a megszokott időkeretekhez, hanem a történések és igények szegényedő világának megfelelően új, szegényesebb időbeosztás szerint élnek” (103. old.).

A könyv második részében Hans Zeisel *A szociográfia történetéről* című önálló írása a szociográfia műfajának történelmi kontextusát próbálja meghatározni, kontextualizálni. Szerinte a szociográfia akkor jelent meg a „társadalmi történések áttekinthetősége” érdekében alkalmazott eszközként, amikor a „feudális alávetettség nyugalmát” fölváltotta a „polgári szabadság bizonytalansága” (129. old.), és így a saját közösség szisztematikus vizsgálatának igénye már önálló kutatási problémaként is megfogalmazódhatott. A „társadalmi történések területén számszerű törvényszerűségek kimutatására” (138. old.) szolgáló „szociográfiai vizsgálatok” példáinak rövid bemutatása a XVII. századtól – pontosan Sir William Petty *Írország politikai anatómiája* című, 1641-es munkájától – a XX. század első harmadában, azaz a tanulmány írásának időszakában, Amerikában megjelenő, „totális áttekintést” (154. old.) célul tűző surveyig terjedt. Zeisel szerint a „szociográfia fegyvertárának” (161. old.) immár ki kellett egészülnie a pszichológia módszereivel.

Zeisel értelmezésében ilyen pszichológiai ihlettségű, „önmagában zárt szociográfiai kísérlet” (166. old.) a marienthali vizsgálat, mely a kutatást végzők eredeti terveiben tágabb összefüggésbe illeszkedett: „A marienthali kísérlet ugyanis csak része egy olyan programnak, amely a pszichológia eredményeit nagyobb mértékben kívánja a társadalomtudományi problémák megoldásának szolgálatába állítani, s e szolgálattal maga is a tudományt óhajta gazdagítani.” (167. old.)

A *Marienthal* – szakmai frissességének elvesztével – a mai kutató számára inkább kortörténeti dokumentum, illetve tudománytörténeti érdekesség. Ennél, a kisközösségek életének megfigyelésére és értelmezésére szolgáló korai módszertani kísérletnek a kivitelezésénél mára fontosabbá váltak a marienthali kutatóknak az alkalmazott társadalomtudomány iránt támasztott igényei: a társadalmi jelensé-

gek minél többretű, minél pontosabb megközelítése a terepen többfajta empirikus módszer alkalmazásával. A kötet viszonyítási pontként szolgálhat. Valahogy így kezdődött az empirikus szociológia – nagyfokú problémaérzékenységgel és elszántsággal, ám fogalmi zavarokkal és némileg kezdetleges módszerekkel. A szerzők vitathatatlan érdeme, hogy leírásukból kibontakozik a világválság – és konkrétan a munkanélküliség – sújtotta európai kisteleplülés tipikus képe – kicsit hasonlóan ahhoz, ahogy a Lynd házaspár „megalkotta” a húszas–harmincas évek Amerikájának tipikus Middletownját.² Ez a társadalomtörténeti szempontból jelentős pillanatkép rögzülhet bennünk, hogy aztán egy máig tipikus léthelyzet metaforájaként kerüljön elő (és akár további munkára inspiráljon).

CORNERVILLE

A sorozat második köteteként William Foote Whyte 1943-ban született műve jelent meg – Vörös Miklós remek fordításában – *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete* címmel. Whyte a Harvard Egyetem ösztöndíjasaként kezdte meg közel négy évig tartó kutatását *Eastern City* – azaz Boston – egyik olasz bevándorlók által lakott, lerobbant szegénynegyedében, Cornerville-ben, mely a kvalitatív szociológia egyik klasszikus alapművének megalkotásához vezetett. Az alkalmazott társadalomkutatási módszer, a résztvevő megfigyelés olyan adatokhoz juttatta, melyek fényében a kívülről kaotikusnak, némileg alviláginak és elkerülendőnek vélt „rossz negyedben” követhetővé vált a sajátos belső értékrenddel bíró, jól szervezett emberi közösségek működése. Whyte módszertani újítása az volt, hogy a formalizált kutatási stratégiák helyett a résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunkát választotta saját társadalmi egyik földrajzilag és társadalmilag elkülönülő szegmensének – és az ottani *modern törzsi életnek* – az elemzéséhez. A terepmunkában kitartása és szerencséje is segítette: sikerült elnyernie egy helyi kulcsfigura, a későbbiekben fő informátoraként működő Doki bizalmát, és segítségével bebocsátást nyerhetett Cornerville belső világába, majd fokozatosan megismerte és alkalmazni kezdte a helyi szokásokat.

Whyte Cornerville belső világának föltérképezése során a különböző, egymással összeérő, gyakran versengő együttműködési rendszerekre, kisebb közösségi erőterekre koncentrált. Az első rész a Doki vezette *Nortonok*, egy *sarki srácokból* álló *geng*, és a Chick Morelli által a *tanult fiúknak* szervezett Olasz Közösségi Klub tanulmányozása eredményeképp az alsóbb és a középrétegek eltérő szocializációs mintáira hívta föl a figyelmet. A szerző leírásából úgy látszik, hogy a társadalmi presztízs kivívása az erre esélyesebb ta-

2 ■ Robert S. Lynd, Helen M. Lynd: *Middletown: A Study of American Culture*. New York, Harcourt, Brace and World, New York, 1929; Robert S. Lynd, Helen M. Lynd: *Middletown in Transition*. Harcourt, Brace and World, New York, 1935.

nult fiúk számára individuális tevékenység, míg a társadalmi fölemelkedésre esélytelenebb sarki srácok eleve csak szűkebb kereteken belül mozoghattak, s így számukra a csoportjukon belüli elismertség biztosítása a fő cél. Vegyük például a tekézést, mely a gengtagok számára központi jelentőségű társadalmi tevékenység, mert a tekézési teljesítmény a társadalmi presztízs egyik legfontosabb közvetítő eszközéül szolgál.

Whyte szerint a társadalmi presztízs megfogalmazásában alapvetően eltérő szocializációs minták eltérő társadalmi mobilitási csatornákat nyitottak a különböző társadalmi csoportok számára: „A tanult fiúk és a sarki srácok egyaránt előre akarnak jutni. A különbség közöttük az, hogy a tanult fiú vagy elkerüli, hogy egy szoros baráti kör tagja legyen, vagy hajlandó feláldozni azok barátságát, akik nála lassabban törnek fölfelé. A sarki srác kölcsönös kötelezettségek hálózata révén szorosan kötődik csoportjához, és ebből a körből vagy nem akar, vagy nem képes kilépni.” (141. old.) Itt a sarki srácok – akár a pénzköltéssel, akár a lányokkal kapcsolatos – viselkedésének megértésében a csoporthoz való lojalitás a kulcsfogalom. Az egyik gengtag például így fogalmazott: „Egy lánnyal bármikor találkozhatok. [...] De évekbe telik, míg egy igazi baráttra lel az ember.” (51. old.)

A gengtagok kölcsönös együttműködésében a szoros le- és elköteleződés jellegű kapcsolatok logikája alkalmazható a második részben lefestett gengsztervilágra, illetve a velük kapcsolatban álló rendőrökre és politikusokra is. Ha Cornerville sajátos közösségi szerkezetének alapsejtjei a gengek, legnagyobb hatású jellegzetes figurái a gengszterek voltak. 1933, a szesztilalom vége után a környék illegális gazdaságában a szeszkereskedelem helyett – elsősorban a *kalózlottó* intézményesülésével – a szerencsejáték-üzlet vált központi jelentőségűvé. Ezzel párhuzamosan a gengszter ideáltípusa is megváltozott: a zabolátlan *kalózt* fölváltotta a kiváló szervezőképességű *üzletember*; pontosabban „[n]em az üzletemberek váltották föl a bandavezéreket, hanem a bandavezérekből lettek üzletemberek” (156. old.). Cornerville-ben – ahol a sarki srácok között a „költekező típus népszerű és köztiszteltnek örvend” (179. old.) – a helyi gengszterek gazdasági és emberi kapcsolataik révén normaalkotói szerepre tettek szert: ezek a viselkedési normák azonban gyakran ellentétbe kerültek a nagytársadalom jogi normáival. Következésképpen a társadalmi élet „normális” menetének biztosításához elkerülhetetlenné vált a gengszterek és a rendőrök egyfajta szimbiózisa: „A gengszterek felismerték, hogy a rendőrségnek mindenképpen szüksége van néhány letartóztatásra, ezért igyekeznek együttműködni azokkal a rendőrökkel, akikkel lehetséges más területen is az együttműködés.” (167. old.) A rendőrség feladata tehát – a középosztály elvárásaival szemben – sokszor úgy módosult, hogy a törvény betartatása helyett az illegális tevékenységek meder-

ben tartására és a lakosság ehhez elengedhetlenül szükséges bizalmának megszerzésére törekedtek.

Cornerville törzsi reciprocitással jellemezhető társadalomszerveződése a politikusok, illetve a politikusi ambíciókat dédelgető helyi vezetők hatalomszerző és -megtartó stratégiáira is befolyást gyakorolt. Whyte szerint alapvető különbség mutatkozott például a republikánus és demokrata politikusbjelöltek között: míg a republikánus jelöltnek a felső tizezer érdeklődését kellett felkeltenie, és így fokozatos eltávolodása az *utcasarki társadalomtól* egyre inkább elkerülhetetlenné vált, a demokrata jelölt a helyi lakosság támogatásából meríthette erejét, és sikere elsősorban attól függött, „mennyire képes választókörzete lakosságával szót érteni” (251. old.). Ezért nem meglepő a szerző észrevétele, hogy a „sarki srácok támogatása nélkül Cornerville-ben egyetlen politikus sem járhat sikerrel, és sok utcasarki bandavezér lép politikai pályára” (254. old.). Ebben a kontextusban a helyi politikai szervezet leginkább – a gengek működési dinamikájának is alapjául szolgáló – kölcsönös és személyes lekötelezettségek rendszere, melynek fő elemei a szívességek, a pénz és az emberi kapcsolatok: „A politikai lekötelezettségek nemcsak a politikus által tett szívességektől függenek, hanem a politikus és a választók közötti személyes kapcsolatoktól is. Ha ezek hiányoznak, nincs az a pénz, amely pótolni tudná őket.” (290. old.) Whyte azonban fölhívta a figyelmet az ily módon elért politikai hatalom korlátaira is: a kölcsönös lekötelezettségek rendszere működőképes lehet egy-egy letartóztatás vagy vádemelés megakadályozásában, de a közösségi beruházások – például új játszótérek építésének – megszervezésében már nem. Az ilyen alulról jövő kezdeményezések azért nem valósulhattak meg Cornerville-ben, mert a személyes szívességek elérésére szocializált helyi politikusoknak kevés esélyük volt a döntéshozói hierarchia minden szintjén összehangolt és szervezett cselekvést igénylő közösségfejlesztő beruházás kijáráshoz.

Whyte munkájából kitűnt, hogy – sokak vélekedésével szemben – Cornerville és a hozzá hasonló szegénynegyedek problémája nem a szervezetlenség, illetve ami „kívülről” annak látszik, hanem a „belső társadalomszervezet képtelensége arra, hogy illeszkedjék a városnegyedet körbefogó társadalom struktúrájához. Ez magyarázza a helyi politikai és gengszterszervezetek kialakulását és azt a lojalitást is, amellyel Cornerville lakói saját fajtájukhoz és Olaszországban kötődnek.” (320. old.) Azaz a helyi társadalomban nagyra értékelt szocializációs minták követése nem vezethetett sikeres beilleszkedéshez a nagytársadalomban. Éppen ellenkezőleg: a „városnegyed társas életében a sarki srác úgy nevelkedik, hogy azzal vagy a demokrata politikában, vagy a gengsztervilágban alapozza meg a pályafutását. Ha a másik irányba indul el, akkor szakítania kell Cornerville-lel, s ez sok áldozattal járó, fájdalmas folyamat.” (321. old.) A szerző szerint ezen csak úgy le-

hetne változtatni, ha az *utcasarki társadalom* lakói több lehetőséget kapnának arra, hogy részt vegyenek az őket körülvevő nagytársadalom életében – ami jobb gazdasági feltételeket biztosítana, és saját soruk alakítóivá tenné őket. E téren pedig különleges szerepe lehet a helyi közösségi „vezérek” mozgósításának. „Mindez úgy hangzik – jegyezte meg Whyte –, mint az antropológus tanácsa a gyarmati kormányzat tisztviselőjének: tiszteled a bennszülött kultúrát, és vezetőin keresztül érintkezz a társadalommal.” (323. old.)

A sorozat első négy kötete közül valószínűleg az *Utcasarki társadalom* a legismertebb: a magyar megjelenés előtt is illett róla tudni mint a klasszikus terepmunka példájáról. A könyv végén található, a mű keletkezéstörténetéről beszámoló függelék máig különleges kincs a résztvevő megfigyelés klasszikus módszertanába betekinteni áhítóknak. Whyte a résztvevői megismerés intimitásának és a megfigyelői pártatlanságnak az egyensúlyát próbálta megvalósítani terepmunkájában. Saját szerepének beavatkozó jellegét azonban kevésbé elemezte, pedig a jelenlétéből adódó helyzetmódosulásoknak több nyoma is van művében. Fokozatosan leküzdött *terepidegenségére* egy helyen így utal: „az emberek nem várják el tőlem, hogy olyan legyek, mint ők; sőt, igazából éppen azt kedvelik bennem, hogy különbözöm tőlük. [...] Ezek után fölhagytam abbéli igyekezéssel, hogy teljesen beolvadjak a társaságba.” (353. old.)

Whyte a *modern törzsi élet* vizsgálata során *városi antropológiát* művelt, hiszen a közte és az általa kutattott közötti – saját maga szerint is – csillagászati társadalmi távolság átjárására valóban az antropológusi szerep kínálta a megoldást. Ugyanakkor a nagytársadalom számára átláthatatlan társadalmi hálózatok elemzésével szociológiai és szociálpolitikai következtetésekhez jutott. Ezen kettősség miatt munkáját ma is szeretjük, amikor az egymáshoz egyre inkább hasonló társadalmak sorában a saját társadalom *egzotikumának* feltárása már nem invenció kérdése ugyan, hanem – legalábbis a bal- és előítéletek terjedésének visszaszorítása szempontjából – egyfajta rutinfeladat.

BETHNAL GREEN

A sorozat harmadik kötete Michael Young és Peter Willmott, eredetileg 1957-ben megjelent, *Család és rokonság Kelet-Londonban* című munkája (fordította Kállai Tibor). Az interjúkra alapozott kutatás az angol munkásosztályra jellemző tradicionális családforma változásaira, illetve általában az osztályhelyzetnek a családi életre gyakorolt hatásaival foglalkozott. A kutatás fókuszja a hagyományos családi és rokoni kapcsolatok ápolásával jellemezhető keletlondoni szegény munkásnegyed, Bethnal Green volt, és a vizsgálat e kapcsolatok átalakulásának, illetve gyengülésének folyamatát dokumentálta. A

háromgenerációs vagy még kiterjedtebb nagycsaládformákat – különösen a Londonon kívüli új lakónegyedekben, például Greenleigh-be költözés után – fokozatosan fölváltották a kisebb, nukleáris családok, melyeket a férj és feleség viszonyának intenzívebbé és kiegyenlítettebbé válása jellemezett. A szerzők a későbbiekben egész könyvet szenteltek ennek az újabb típusú, *szimmetrikus családfornának*,³ mely mind méretében, mind belső viszonyrendszerében jelentősen eltért a Bethnal Greenben megfigyelt, kiterjesztett és gyakran erősen patriarchális rendszerű családok működésétől.

Az antropológiai ihletettségu,⁴ interjúelemzésekre épülő mű különös értéke az angol munkáscsaládok helyzetének három történeti dimenziójú fölvázolása. Young és Willmott a jelen- és a múltbeli helyzet összevetéséből vonta le azt a következtetést, hogy a régi típusú munkáscsalád eltűnőben van. A könyv legfontosabb alapanyagaként a Bethnal Green-i 152 fős házassági mintában készített interjúk szolgáltak, melyekből kiindulva a jelen – azaz az 1950-es évekre jellemző – helyzetet elemezheték. Végül a Bethnal Greenből Greenleigh-be kiköltözött 41 fővel készült interjúk alapján olyan tendenciákat vázoltak föl, melyeknek jövőbeli erősödésére számítottak. Így a könyvből egy családszociológiai szempontból jelentős történeti fejlődési ív bontakozott ki, melynek kezdőpontján egy olyan munkásosztálybeli uralkodó családfornát találunk, ahol a „férfi afféle seholsincs-férj, aki sem a felelősségben, sem érzelmeiben nem osztozik a feleségével, legföljebb az ágyban tekinti társának” (15. old.), míg végpontjáról az mondható, hogy a „régii társasházi viszonyt a férj és a feleség közötti partneri kapcsolat váltja föl” (26. old.).

A szerzőpáros a könyv elején áttekintette a korábbi földolgozások és történeti források alapján a családok életével kapcsolatban a legfontosabbnak tűnő befolyásoló tényezőket. A XX. század első feléhez képest csökkent a születések száma, egyre szorosabb összefüggésben a női emancipációval és a női munkavállalás növekedésével. Ennek következtében az otthoni munkamegosztás is módosult: „Sok férj elismeri, hogy ha a felesége is eljár dolgozni, akkor neki kötelessége többet segíteni az otthoni munkában.” (17. old.) A gyermekvállalás egyre kevésbé tűnt föl csupán a férfiaknak szexuálisan – is – kiszolgáltatott nő felelőségeként: „korunkban egy fiatal férj már nem gondolja úgy, hogy a gyerekek kizárólag a felesége világához tartoznak, vagy hogy a feleségére (és annak anyjára) hagyhatja őket, míg ő a kocsmái férfikompániában éli világát. Manapság már a férj is felelőséget vállal azért, hogy hány gyereke születik, és gondoskodik is róluk megszületésük után.” (17. old.) A férfiak családiasításához

3 ■ Michael Young, Peter Willmott: *The Symmetrical Family*. Routledge and Kegan Paul, London, 1973.

4 ■ Lásd például a Bethnal Green-i jellemzők és a „primitív társadalmak” párhuzamba állítását elsősorban A. R. Radcliffe-Brown munkáira való hivatkozással.

hozzájárult a lakásviszonyok javulása: mivel a lakások immár kevésbé voltak zsúfoltak, kényelmetlenek és piszkosak, mint azelőtt, így a kocsmá mint a férfiéletter természetes része veszített jelentőségéből: „Minden kocsmáros a forgalom visszaesésére panaszkodott: a férfiak otthon maradnak a feleségükkel meg a gyerekekkel.” (20. old.) Ezt a tendenciát erősítette a munkaidő csökkenése, ami megteremtette például a „víkend» új kifejezését és új élményt” (20. old.), lehetőséget biztosítva a családoknak több idő együtt töltésére. Fontos még a tömegmédiá szerepe, amely egyre inkább hatással lett az emberek életére: a „bulvársajtó, a mozi, a rádió és végül a televízió más társadalmi osztályokból és a világ más részeiből vett új modelleket tárt a helybeliek elé, s nyomukban új vágyak és ideálok jelentek meg.” (21. old.) A média által közvetített divatok hatását mutatta például a változó névadási gyakorlat: a szülők nevének továbbvitele helyett terjedni kezdett a hollywoodi hangzású nevek divatja.

A legrészletesebben bemutatott Bethnal Green-i állapotok egy zárt közösség hagyományos világát jellemezték, ahol a rokonsági rendszer alapsejtje a – leggyakrabban a feleség származási családjával – kiterjesztett család volt. A lakóhelyválasztást a korlátozott anyagi lehetőségek miatt a matrilocális elve határozta meg: azaz az ifjú pár nem tudott saját ottont teremteni, hanem általában a feleség családjához vagy annak közelébe költözött. A feleség anyja – „rokon közbenjárása” révén – már a bérlemény megszerzésében is központi szerepet játszott. Így a család egyik legmeghatározóbb alakjává a „mama” vált: a „tágabb család feje és középpontja az anya, és az ő lakása a családtagok találkozóhelye.” (45. old.) A Bethnal Green-i családok alapszerkezetét tehát a férjből, a feleségből és a mamából álló háromszög alkotta, melyben a családi élet megszervezésében különösen erős kötelékek fűzték egymáshoz az anyákat és lányukat. A szerzők szerint ennek alapja az, hogy a „maguk női világában megegyezik a feladatuk: vezetniük kell a háztartást, és fel kell nevelniük a gyerekeket” (58. old.). Ennek következtében Young és Willmott a családi élet elrendeződésének kevert jellegét hangsúlyozta: „Sok asszony mindennapi élete nem korlátozódik arra a helyre, ahol ő maga alszik; életük két vagy akár több háztartásra is kiterjed.” (44. old.)

A matrilocális családszerkezet sajátosságaiból adódóan a férj és anyósa közötti kapcsolat feszültségek forrásává válhatott és vált. A férjek két megoldás közül választhattak: legtöbbször hagyták magukat betérlni – feleségükkel együtt – az „anyai-anyósi akolba” (65. old.), vagy megpróbálhatták az „anyós-elkerülés» taktikáját” (66. old.) alkalmazni, ami azonban azt is jelentette, hogy feleségükkel is kevesebb időt tölthettek együtt. A férjek többsége tehát előbb-utóbb bevonódott a „család úrnőjeként” (72. old.) funkcionáló anyós körébe. A férjek emellett saját anyjukkal is rendszeresen találkoztak, de az anya–fiú

kapcsolat fontossága elmaradt az anya–leánya köteléké mögött. Az apák és fiúk összetartását erősíthette, ha egyazon munkahelyen dolgoztak. Ez esetben a család és a munkahely összefonódása hasonló jellegű kötődéshez vezetett a férfiak között, mint az otthon maradó nőknél.

A szerzőpáros a Bethnal Green-i család- és rokonsági rendszer bemutatása során a lakóhelyhez és családhoz való tartós kötődés összekapcsolódásának jelentőségét emelte ki. A tartós helyben lakás olyan közösség kialakulásához vezetett, amely saját közösségtudattal bírt. A helyi társadalom „családias társadalommá” válását több tényező is elősegítette: ebben a „korlátozott fizikai térben” a rokonok – akiknek az életét a nemek szerint elkülönülő munkamegosztás jegyében generációkon át ugyanolyan minták alakították – egymás közelében maradtak, így közös érdekeiket és ismeretségeiket folyamatosan fenntarthatták és megújíthatták.

Akik a Greenleigh-be költözést választották, kiszakadtak ebből a családias társadalomból, és szembe kellett nézniük a Bethnal Greenben hagyott tágabb család és a – férjből, feleségből, gyerekekből álló – szűkebb család érdekkonfliktusával. Az elvándorlás fő okait a saját otthon megteremtésének vágya és az új lakónegyed nyújtotta jobb lakáskörülmények szolgálták: „A ház komoly vonzerő”; „Greenleigh megfelelőbb környezet a gyermekek számára”. Az emberek többsége nem is úgy élte meg az elköltözést, mint tágabb családjá cserbenhagyását, hanem mint a saját szűkebb család, „még hozzá inkább a fiatalabb, mint az idősebb generáció érdekében”, véghezvitt tettet (124–126. old.).

A greenleigh-i új házak újfajta életformáknak adtak keretet. Itt nem volt lehetőség a korábban megszokott mozgalmas társadalmi életre: mindehhez hozzájárultak a – magasabb bérleti díjak miatt is – szűkösebb anyagi lehetőségek, a boltok és kocsmák relatív hiánya és a családösszetartó szerepében egyre erősödő televíziózás térnyerése. Különösen a nők szenvedtek az elszigeteltségtől: a nő számára „a tágabb család – mint a mindennapi jelenléte, mint az a közeg, amely köré a háztartása szerveződik, és amely keretet ad az életének – gyakorlatilag megszűnt” (131. old.). A társadalmi élet veszteségeit otthon próbálták pótolni, ahol a „férj és a feleség együtt van, és a szorosabb partneri kapcsolat elviselhetőbbé teszi az elszigeteltséget” (144. old.).

Young és Willmott igen találóan immár nem rokonság-, hanem házközpontúságnak nevezte ezt az új életformát, amivel az emberi kapcsolatok átalakulására hívták föl a figyelmet. Míg korábban – a családias társadalomban – a személyes tulajdonságok alapján közelítették meg egymást az emberek, itt – az idegenek között – a tárgyi környezetben alapuló megítélés vált uralkodóvá: „A lenézéstől féltő magányos ember így válik vagyontárgyszerző emberré; a birtoklás gyógyír a szorongásra, a szorongás pedig a barátságatlanság ösztönzője.” (163. old.)

A szerzőpáros azt sejtette, hogy a greenleigh-i „szép új jövőben” fölnövekvő gyermekek másként szocializálódnak majd, mint Bethnal Green összezárt és összetartó közösségéből kiszakadt szülei: „Korunknak is megvannak a maga értékei, s úgy tűnik, az egyént fontosabbnak tartja a csoportnál[...] Mostanában mintha értékesebbnek tartanák a mozgást: a lakóhely, a munkahely vagy a nézetrendszer megváltozását, mint a stabilitást, a hagyományt és a közösséget.” (165. old.)

A családi életformák elkerülhetetlennek tűnő változásainak magyarázatához a szerzők Parsonsra hivatkoztak: a „szakmai-munkahelyi karrier iránt elkötelezett emberek nem tudnak egyúttal ugyanilyen elkötelezettséget tanúsítani származási családjuk iránt.” (169. old.)⁵ A manapság – különösen a nők számára – jól ismert választás (család vagy munka) előképeit találjuk itt: a családias társadalomból való kiszakadás individualizáltabb családi életformamoddell eredményezett, a társadalmi – és a tágabb családtól való – elszigetelődés elősegítette a férj és feleség közötti partneri együttműködés kialakulását, és mindez növelte a korábban „egyszemélyes munkahelyükre” (189. old.) bezárt nők társadalmi mobilitási esélyeit.

A könyv néhány alapmotívumának fölvilágításából is kiderülhetett, hogy a *Család és rokonság Kelet-Londonban*, melyben a szerzők az általuk vizsgált családrendszer jelenből jövő felé tartó változásait dokumentálták, az – immár a múltból a jelenbe vezető – legjellemzőbb tendenciák remek foglalatának tekinthető ma is. Young és Willmott munkájában is fölfedezhető az antropológiai ihletettség: ennek jelei a hivatkozások Radcliffe-Brownra, melyek alapján arra következtetünk, hogy a szerzők feltehetően fogalmilag összevethetőnek vélték például az Andaman-szigeti és a Bethnal Green-i rokonsági rendszer jellemzőit – vagyis egyfajta törzsi rendszerként közelítették meg a vizsgált kelet-londoni munkásnegyedet. Erről árulkodik az is, ahogy Bethnal Green tradicionális, zárt, egymásrautaltságra épülő közösségi életét ábrázolták. Amitől azonban igazán izgalmas a könyv, az a tradicionális „törzsi” keretek szétzilálódásának nyomon követése és annak jelzése, hogy a modern életkörülmények hatására a *közösségbe zárt* emberből könnyen *magába zárt* ember válhat.

HAMMERTOWN

A sorozat negyedik kötete, Paul Willis 1977-ben született etnográfija, *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra* címmel jelent meg 2000-ben (Polyák Béla fordításában). A tizenkét hammertowni – egy „archetipikus” brit ipari városból származó – fiú az iskola világából a munka világába átívelő életszakaszának történetét alapanyagul használó munka az eredeti alcímben fölített kérdésre – *hogyan lesznek a munkásosztálybeli srácokból munkások?* – keresett választ.

De álljunk meg rögtön a könyv műfaját és az adatgyűjtés módszerét egyaránt rögzítő *etnográfia* kifejezésnél. Willis – saját bevallása szerint – egy munkásosztálybeli „kulturális alakzat kulturális etnográfiaját” (284. old.) írta meg, ahol a *skacok* egy *iskolai ellenkultúra* képviselőiként a középosztálybeli értékekre épülő és azokat számon kérő, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének egyik alapintézményeként megközelített iskola ellen láznak. Ebben az értelmezésben az iskolásfiúk iskolaellenes kultúrája mint a tágabb munkásosztályi kultúra egyik változata jelent meg, melynek leírásában döntő szerepet kapott az etnográfiai módszer: „Az etnográfia szerepe az, hogy megismertet az elnyomottak kulturális szempontjaival, »rejtett« tudásukkal és ellenállásukkal, valamint azzal a fundamentummal, melyen állva a csapdahelyzetet eredményező »döntésekkel« néminemű szabadságérzettel néznek szembe.” (286. old.) Ha jól értettem, itt arról van szó, hogy a klasszikus etnográfia-fogalom – mint a terepen végzett közvetlen megfigyelés, illetve ennek írásba foglalása – kiegészülhet valamilyen hívívői funkcióval, ami remélhetőleg autentikusan tükrözi az elnyomott kutatókat szempontjait. Ez az alapállás – bármilyen naivnak vagy a gyakorlatban nehezen kivihetőnek tűnjék is első látásra – azért fontos, mert felvillant valamit abból, ami manapság a kutatókkal szemben a szolidaritás politikájának elvárásaként fogalmazódik meg. A könyv tehát műfajilag és módszertanilag egyaránt az osztálytársadalom kritikája.

Willis érvrendszerét általánosan a strukturalista megközelítés uralta, amikor arra próbált magyarázatot lelteni, miért nyugszanak bele a munkásosztály gyermekei abba, hogy „melós-állásokba” kerüljenek, és vajon miféle belső készlet teszi ezt számukra elfogadhatóvá. Elsődleges magyarázatként tehát a társadalmi háttér szolgált a *skacok* által esetenként ténélküliségként érzékelt esélytelenség elfogadásában. A tágabb interpretációs keret pedig a munkásosztály általában vett kultúrája, melyen belül Willis szerint vizsgálatra szorult a munkaviszonyoknak a „munkásosztályra jellemző kulturális formaalakzatok folyamatos újraképződésében” (18. old.) betöltött szerepe.

A melósgyerekek melós állásba kerülése így tulajdonképpen a társadalmi újratermeléshez hozzájáruló kulturális újratermelés egyik módozataként fogalmazódott meg. A *skacok* munkahelyválasztása „saját tényleges helyzetük részleges átlátása nyomán történik” és a „fizikai munkával való misztifikált büszkélkedés formáját ölti” (257. old.). Vagyis az iskolával való szembefordulás magyarázata végső soron a kulturális „mögé látás” (181. old.), azaz a „kapitalista ideológia, legitimáció és önámítás demisztifikálásának” (188. old.) képességében keresendő. Ez a ké-

5 ■ Talcott Parsons: The Kinship System of the Contemporary United States. In: *Essays in Sociological Theory Pure and Applied*. The Free Press, Illinois, 1949.

6 ■ Robert Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris, Bp. 2002.

esség a motorja annak, amit Willis a munkásosztályi kultúra kreativitásának nevez: „A munkásosztálynak nem *kell* hinnie az uralkodó ideológiában. Nincs szüksége rá, hogy a demokrácia álarcával takarja el az elnyomás tényét.” (187. old.)

A könyv kimondja azt, amit már korábban is sejtettünk: „az oktatás nem az egyenlőségről, hanem az egyenlőtlenségről szól”, hiszen a „kapitalista termelés és annak szerepei *megkövetelik* a meghatározott különbségekkel rendelkező oktatási végtermékek létrejöttét” (289. old.). A *skacokat* tehát az iskolában az osztálytársadalom szociális integrációja jegyében egy egyenlőséget nélkülöző jövőre készítik föl úgy, hogy egyéni sorsuk nélkülözze saját fejlődésüket. Willis munkája különösen két ponton erősítette meg az újatermelési elméletek korábbi következtetéseit: kiemelte, hogy az oktatásra leginkább rászoruló maguk utasítják el a legaktívabban az oktatást; valamint hangsúlyozta, hogy az „efféle kulturális válaszreakciók korántsem »tudatlanságból«, »anakronisztikus« vagy »patologikus« viselkedésből fakadnak”, hanem inkább nagyon is realiztikus fölkészülést jelentenek az osztálytársadalomban rájuk váró „fizikai munkával töltött szegényes jövőre” (290. old.).

Lényeges és eredeti eleme a könyvnek annak kiemelése, hogy a *skacok* lázadásának egyik megnyilvánulási formája, illetve eszköze annak az „iskolaellenes kultúra szexközpontúságában” és a munkásvilág „rögeszmés szexizmusában” (172. old.) egyaránt kifejeződő, sajátosan értelmezett férfiasságideálnak az ápolása volt, mely összeegyeztethetetlennek tűnt az olyan unalmas, nőies és haszontalan tevékenységgel, mint a magasabb képzettség megszerzése. A *skacok* iskolai életét belengte a „macsó büszkeség légköre” (79. old.), miközben a nőekkel kapcsolatos nézeteiket a hagyományos kettősség jellemezte: szemükben a nők egyszerre számítottak a „szexuális vágy tárgyának és az otthoni kényelem eszközének” (75. old.).

Willis szerint a kapitalista társadalmi berendezkedés alapstruktúrái közé tartoznak a szellemi és fizikai munka, valamint a nemek közötti – különféle alá- és fölérendeltségi viszonyokat kijelölő – különbségtételek. (Érdekes módon a szintén idesorolható etnikai különbségtétel – konkrétan a *skacok* és általában a munkásosztály rasszista megnyilvánulásainak az – elemzése az előbbieknél jóval kevesebb teret kapott a könyvben.) A szerző különös figyelmet szentelt e polarizáló struktúrák kereszteződésének: ahogy a szellemi munka és a nők lenézése összefonódott, ahogy a „fizikai munkához a férfiasság társadalmi felsőbbrendűségének, a szellemi munkához pedig a nőiesség társadalmi alsóbbrendűségének képzele társul[t]” (217. old.). Mindez a férfias tulajdonságokkal társított fizikai munka fölértékelődéséhez vezetett. Így a – *skacoknál* sok esetben az „elvadult, csökevényes macsóság” formáját öltő – patriarchális értékrend fontos szerepet kapott a „fizikai munkára önként jelentkező társadalmi mechanizmusában” (223. old.).

Willis a patriarchális viszonyokban gyökerező szexizmust a valós viszonyok „elementáris – noha végső soron illuzórikus – »megfordításának«” egyik példaként értelmezte, melyre „szükség van ahhoz, hogy az akarat és a tudat a végeredményben determinált körülmények között »szabadon« működhessék” (221. old.). A könyv egyik legfőbb erénye az ilyen *illuzórikus megfordítások* bemutatása és elemzése, melyek révén közelebb juthatunk annak a folyamatnak a megértéséhez, amelyben az uralkodó ideológiák általában rákényszerítik a maguk aspektusait az alávetettek magatartására.

A *skacok* összességében nehéz olvasmány. A megújított – azaz társadalomkritikai tartalommal dúsitott – etnográfia felfejtése „a terepnek” az interpretációs keretbe való folytonos visszacsatolása miatt bizonyos mértékig fárasztóvá is válik. Az alkalmazott módszer azonban arra mindenképpen felhívja a figyelmet, milyen fontos szakmai követelmény az 1970-es években Willis szemében, hogy az elnyomottak – esetében az angol munkásosztály – érdekeinek képviselete sajátos szempontjaik és hátterük lehetőség szerint autentikus bemutatásával történjék. A könyv konklúzióit tekintve nem találunk ugyan komoly áttörést ahhoz képest, amit Merton Willis előtt több mint két évtizeddel megfogalmazott az alsóbb társadalmi osztályok oktatással kapcsolatos adaptív attitűdjéről.⁶ Amiben viszont Willis árnyal és újat is mond, az a munkásosztály kulturális adaptációjának a – például a kreatív „mögé látás” vagy a szabadság illúziójának fenntartása érdekében tett, némileg önátverésszerű „megfordítások” gyakorlatában megnyilvánuló – mikéntje. Számomra különösen üdítően hatottak – és különösen magyarul – a szexizmussal kapcsolatos interpretációk: annak föltárása, hogyan illeszkedik a strukturálisan meghatározott társadalmi különbözőségek tágabb rendszerébe a férfiak és a nők társadalmi megkülönböztetése.

Írásomban arra törekedtem, hogy izelítőt nyújtsak a *Társadalom & Történet* sorozat első négy kötetének gondolatvilágából. Ez a sorozat a társadalomtudományi – és azon belül a társadalomtörténeti – gondolkodás módszertanának tárházaként készül: olyan munkákat jelentet meg, amelyek alapvetően befolyásolták-befolyásolják azt, ahogyan a XX. századi társadalmi életet rekonstruálni és értelmezni próbáljuk. Eleinte aggódtam is, hogyan tudok majd hozzájárulni ezekhez az elhíresült, ám itthon személyesen kevesek által ismert könyvekhez, de áttekintésük alapvetően örömteli élmény volt a számomra: megerősítettek abban, hogy a szociológia zászlaja alatt sokan sokfelé és sokféleképpen hajózhatunk. Félre hát az identitásproblémákkal – evezünk tovább nyugodtan az interdiszciplinaritás (netán posztdiszciplinaritás) vizein! □